

ΜΑΥΡΗ Ή ΓΛΑΥΚΩΠΙΔΑ ΑΘΗΝΑ ΓΝΩΡΙΣΕ Η ΙΣΤΟΡΙΑ;

Προοίμιο. Τīs τελευταῖες δεκαετίες μερικοὶ συγγραφεῖς¹ ὑπερτονίζουν μὲ περισσὴ ἔμφαση τīs ἐπιδράσεις ἢ τὰ δάνεια ποὺ δέχτηκαν οἱ Ἕλληνες, εἰδικότερα οἱ προσωκρατικοὶ στοχαστές, ἀπὸ παλαιότερους πολιτισμοὺς τῆς Ἀρχαιότητος (ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, τὴ Φοινίκη, τὴ Μεσοποταμία). Κορύφωση αὐτῆς τῆς τάσης ἀποτέλεσαν τὰ δημοσιεύματα τοῦ ἀφρο-αμερικανοῦ ἢ ἑβραιο-βρετανοῦ συγγραφέα Martin Bernal,² ὁ ὁποῖος ἔφτασε νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης «ἀντέγραψε» παπύρους τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξάνδρειας, ἡ ὁποία βέβαια ἰδρύθηκε δεκαετίες μετὰ τὸ θάνατό του!

Ἄλλοι συγγραφεῖς, τεκμηριωμένα εἰδικοί, εἶδαν τīs ὑπερβολές καὶ παρερμηνεῖες καὶ ἐπιχείρησαν: νὰ ἀμφισβητήσουν τοὺς ἀτεκμηρίωτους ἰσχυρισμούς, νὰ ἐρμηνεύσουν τὰ κίνητρα τῶν «ἀφρο-κεντριστῶν»³, νὰ ἀξιολογήσουν μὲ ἐπιστημονικὴ νηφαλιότητα τīs πραγματικὲς διαστάσεις τῶν πολιτισμικῶν δανείων ποὺ συντελοῦνταν γύρω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο μετὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Αἰγυπτίων - Φοινίκων - Βαβυλωνίων κατὰ τὴν Ἀρχαϊκὴ Ἑποχὴ⁴, τότε δηλαδὴ ποὺ κυφορήθηκε ἡ Προσωκρατικὴ Φιλοσοφία, ὅπως εἶναι γνωστὴ στὴν ἱστορία τοῦ Φιλοσοφικοῦ Στοχασμοῦ. Ἄλλοι, τέλος, οἱ πιὸ πολλοί, συνεχίζουν τὴ μελέτη ἑνὸς μεγάλου πολιτισμοῦ, ποὺ τὸν θεωροῦν πρόδρομο πολὺ σημαντικὸ τοῦ σημερινοῦ⁵. Πρὸς αὐτὴ τὴν κα-

1. Ὁ Marcus GARVEY ἔγραφε τὸ 1923 σὲ ἓνα δοκίμιο μὲ τίτλο *Who and what is a Negro*: Οἱ λευκοὶ πάντα προσπάθησαν νὰ μᾶς ὑποκλέψουν τὴν ἱστορία μας καὶ νὰ τὴν κάνουν ἀναξιόπιστη... ὁ Νέγρος κάποτε κυβερνοῦσε τὸν κόσμον, ὅταν ἀκόμη οἱ λευκοὶ ἦταν ἄγριοι βάρβαροι καὶ ζοῦσαν σὲ σπηλιές... Ἡ ἀρχαία Αἴγυπτος ἔδωσε στὸν κόσμον τὸν πολιτισμό... ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Ρώμη ἄρπαξαν (robbed) ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο τīs τέχνες καὶ τὰ γράμματα...». Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἔχει παραθέσει ἡ Mary Lefkowitz στὸ δοκίμιο *Ancient History, Modern Myths*, στὸ συλλογικὸ τόμο *Black Athena Revisited*, σ. 7 (πβ. παρακάτω τὴ σημείωση 3) WEST, M.L., *Early Greek Philosophy*, Oxford 1961.

2. BERNAL M., *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, vol. I, *The Fabrication of Ancient Greece*, London, Free Association Books, 1987

3. LEFKOWITZ, M. - MacLean, R. (editors). *Black Athena Revisited*, The University of North Carolina Press, 1996. Επίσης, Μαίρης Λέφκοβιτς, *Ἡ Μαύρη Ἀθηνᾶ: Μῦθος καὶ πραγματικότητα*, Κάκτος, 1997.

4. BURCKERT, Walter, *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Harvard University Press, 1992 (ἀνατύπωση 1995). STARR, Chester G., *The Origins of Greek Civilization* (1100 - 650 B.C.), 1991 (πρῶτη ἔκδοση 1961, W.W. Norton and Company).

5. Ἐνδεικτικὰ σημειῶνω:

– BOARDMAN, John, *The Greeks Overseas*, Thames and Hudson, London 1980, ἑλληνικὴ μετά-

τεύθυνση έχουμε αξιόλογες μελέτες από Έλληνες έρευνητές, που είναι εύλογο να ευαισθητοποιούνται και από την ανάγκη αξιοποίησης της προγονικής κληρονομιάς μας για μορφωτικούς σκοπούς.

Στά πλαίσια τέτοιας βιβλιογραφίας κινήθηκα ετοιμάζοντας μια σύντομη εισήγηση με τον τίτλο: «The Presocratic Philosophers and their Relations to Eastern Civilizations» (για ένα συνέδριο στη Haifa, στο οποίο τελικά δεν πήγα). Τώρα η μελέτη διευρύνεται προς την κατεύθυνση που υποδηλώνει ο υπότιτλος του άρθρου. Και περιλαμβάνει δύο μέρη αντίστοιχα.

Οί Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι και οί πολιτισμικές σχέσεις τους με τους λαούς της Αιγύπτου, της Φοινίκης και λοιπής Μέσης Ανατολής. Ειδικότερα:

1. Με τον όρο Προσωκρατικοί αναφερόμαστε σε στοχαστές που έζησαν κατά τον 6ο και 5ο αιώνα π.Χ. όχι κυρίως στο μητροπολιτικό χώρο των Ελλήνων, αλλά κυριότατα στις αποικίες που είχαν ιδρύσει στα δυτικά παράλια της Μικρασίας και στη Νότια Ίταλία και Σικελία (από την Ίωνία ως τη *Magnam Graeciam*).

2. Κατά την εποχή τους διαμορφώθηκε ή ελληνική *αλφαβητική* (δηλ. με σύμφωνα και φωνήεντα) *γραφή*, με άρτιο σύστημα μεταφοράς του ήχου της φωνής σε εικόνα αναγνώσιμη για το μάτι. Το γεγονός αυτό ήταν προϋπόθεση για να καταγραφούν παλαιότερες γλωσσικές δημιουργίες, που μεταδίδονταν ως τότε προφορικά⁶, και να συγγραφούν νέες, μάλιστα με περισσότερο ένθουσιασμό και με αυτοπεποίθηση λόγω της τέλει γραφής. Οί περισσότεροι Προσωκρατικοί αναφέρονται ως συγγραφείς ενός ή περισσότερων συγγραμμάτων, συνήθως *περί φύσιος* (φύσεως), γι' αυτό λέγονται «φυσιολόγοι» («φυσιогνώστες» θα λέγαμε σήμερα). Από τα σωζόμενα «θραύσματα»⁷ του στοχασμού τους (όσα ανιχνεύονται συνήθως μέσα σε έργα μεταγενέστερων συγγραφέων) φαίνεται ότι αυτοί πρώτοι αναζήτησαν επίμονα λογικές *εξηγήσεις* για φαινόμενα που ως τότε γίνονταν δεκτά με μυθολογικές *έρμηνειες*.

Λογουχάρη, ο Αναξίμανδρος διατύπωσε την υπόθεση ότι «ἐξ ἄλλοειδῶν ζώων τὸ πρῶτον ἐγεννήθη ὁ ἄνθρωπος», γιατί «μακροχρονίου δεῖται τιθηνήσεως»⁸ (χρειάζεται μακροχρόνια φροντίδα - την τιθήνη - από τους γονεῖς του· αλλά ποιὸς φρόντισε τοὺς πρώτους ἀνθρώπους;). Πρόβαλαν ἔτσι τὸν

φραση τῆς Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη, Οἱ Ἕλληνες στήν Ὑπερόντια Ἐξάπλωσή τους, Α. Καρδαμίτσα, 1996.

– BARNES, Jonathan, *The Presocratic Philosophers*, London, Routledge and Kegan Paul, 1979.

6. Στὸ Μουσείο τοῦ Βατικανοῦ σώζεται ἀγαλμα τοῦ Πεισίστρατου μετὰ τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφή: «ἐγὼ ἐμὶ (εἰμὶ) Πεισίστρατος ὃς τὸν Ὅμηρον ἤθροισα σποράδην τὸ πρὶν ἀειδόμενον».

7. Νεότεροι ἐρευνητὲς τὰ ἔχουν συγκεντρώσει σὲ συλλογὴ γνωστὴ ὡς: H. DIELS-W. KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker*. (Σύντομα κυκλοφορεῖ ἐλληνικὴ μετάφραση-τῶν Δημοσθένη Γεωργοβασίλη καὶ Βασ. Κύρκου - ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως Δ.Ν. Παπαδήμας).

8. Ἐνθ' ἀν., 12Α 30.

άνθρωπινο λόγο και τη συλλογιστική ως μέσο σπουδής και κατανόησης του κόσμου μας. Έπιγραμματικά απέδωσε την προσφορά των προσωκρατικών ο γερμανός έρευνητής που τιτλοφόρησε τη σχετική συγγραφή του: *Από το Μύθο στο Λόγο*⁹, βήμα σημαντικό στην πορεία του ανθρώπινου στοχασμού.

3. Άλλά την τιμή αυτή άμφισβήτησαν, όπως είδαμε στο προοίμιο, διάφοροι συγγραφείς στον αιώνα μας, κυρίως τις τελευταίες δεκαετίες, υποστηρίζοντας ότι:

– Ο έλληνικός πολιτισμός γενικά άποτελεί άπλή μίμηση και μεταφορά πολιτισμικών δανείων (κυρίως θρησκευτικών, κοσμολογικών, καλλιτεχνικών) από παλαιότερους πολιτισμούς, της Αιγύπτου, Φοινίκης, Μεσοποταμίας, γενικά της Μέσης Άνατολής.

– Μεγάλοι συγγραφείς, όπως ο Πλάτων και ο Άριστοτέλης, κυριολεκτικά υπέκλεψαν θεωρίες από πηγές αιγυπτιακές, ο Πλάτων τη θεωρία των Ίδεων, που προϋποθέτει πίστη στην άθανασία της ψυχής που ήταν πίστη αιγυπτιακή και ο Άριστοτέλης άντέγραψε κυριολεκτικά το περί Ψυχής σύγγραμμά του από βιβλίο (πάπυρο) της Βιβλιοθήκης της Άλεξάνδρειας (ή όποια, βέβαια ιδρύθηκε άργότερα, από τον Πτολεμαίο Β΄!).

– Οί Ευρωπαίοι μελετητές της έλληνικής και ρωμαϊκής Άρχαιότητας παρασιώπησαν τις αιγυπτιακές και λοιπές ανατολικές επιδράσεις στον έλληνικό (και έπειτα στο ρωμαϊκό) πολιτισμό, για να κρατήσουν για το λευκό άνθρωπο όλη την τιμή ότι πρώτος αυτός δημιούργησε πολιτισμό και φώτισε τον κόσμο όλο. Ο κυριότερος έκφραστής τέτοιων άπόψεων είναι ο Martin Bernal, όπως είδαμε στο Προοίμιο.

4. Τις άπόψεις του Bernal και των όμοϊδεατών του, τις άτεκμηρίωτες και αυθαίρετες γενικεύσεις ή υπερβολές, άντέκρουσαν άλλοι συγγραφείς που επιμένουν στη νηφάλια έρευνα και στην τεκμηρίωση των άπόψεών τους. Έξέχουσα θέση ανάμεσά τους άναγνωρίζεται στη Mary Lefkowitz. Άνάμεσα σε άλλα δημοσιεύματά της ιδιαίτερη θέση κατέχει το εισαγωγικό κεφάλαιο που έγραψε για το συλλογικό τόμο *Black Athena Revisited*, τον όποίο επιμελήθηκε σε συνεργασία με τον Mc Lean Rogers (πβ. σημείωση 3). Άποκαλύπτει τα κίνητρα των άφροκεντριστών και την έλλειψη τεκμηρίων για τις άπόψεις τους. Μεταφέρω μιά παράγραφο: «Κανείς δέ θα μπορούσε να άρνηθεί ότι οί Αιγύπτιοι άσκησαν επίδραση στην τέχνη ή τη θρησκεία των Έλλήνων. Όμως, με βάση την πιο αυστηρή άξιολόγηση των τεκμηρίων που υπάρχουν σήμερα κανένας δέν μπορεί να υποστηρίξει ότι οί Έλληνες έκλεψαν τις πιο ώραιες ή τις πιο σημαντικές ιδέες τους από τους Αιγύπτιους ή από όποιονδήποτε άλλο. Ευτυχώς βέβαια που δέν άντέγραψαν από τους Αιγύπτιους τον τρόπο της πολιτικής οργάνωσής τους. Όσο για την τέχνη, άρκει να δοϋμε τα έρείπια των δημόσιων κτισμάτων τους (για να δοϋμε όμοιότητες ή μιμήσεις). Οί Φαραώ έχτιζαν τις πυραμίδες για τον έαυτό

9. W. NESTLE, *Vom Mythos zum Logos*, München, 1942.

τους, ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι πολῖτες ψήφισαν νὰ χτίσουν τὸν Παρθενῶνα γιὰ ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς πόλης»¹⁰.

Καὶ γιὰ τὰ κίνητρα τοῦ ἀφροκεντρισμοῦ παρατηρεῖ: «Ὅταν ὁ Marcus Garvey ἔγραφε πρῶτος ὅτι οἱ Ἕλληνες υπέκλεψαν πολιτισμικά στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς Ἀφρικανούς ... δημιουργοῦσε μιὰ μυθολογία. Οἱ λόγοι εἶναι προφανεῖς. Γιὰ τοὺς μαύρους τῆς Ἀμερικῆς, πού πολλοὶ σήμερα προτιμοῦν νὰ λέγονται Ἀφρικανο-Αμερικανοί, ἡ «ἀφρικανική» προέλευση τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ προσφέρει ἓνα μῦθο πολιτισμικῆς ταυτότητας (self - idendification), ἀναγνώριση εὐγένειας (self - ennoblement) ... Ἡ ἀφροκεντρικὴ ἄποψη εἶναι μιὰ παραπλανητικὴ ἐπινόηση (fabrication)»¹¹.

5. Ἀνάλογες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἀβασιμότητα τοῦ ἀφροκεντρισμοῦ ἢ τοῦ ὀριενταλισμοῦ βρίσκουμε σὲ ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ συλλογικοῦ τόμου *Black Athena Revisited*. Ἐνδεικτικὰ μεταφέρω δύο παραγράφους ἀπὸ τὸ κεφάλαιο πού ἔγραψε ὁ John E. Coleman μὲ τίτλο: «Πραγματικά ἡ Αἴγυπτος διαμόρφωσε τὴ δόξα πού γνωρίζουμε ὡς Ἑλλάδα»;¹²

«Τὸ νὰ ἀναγνωρίζουμε ὅτι ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς δέχτηκε ἐπιδράσεις – πού τὴν πραγματικὴ διάστασή τους θὰ δοῦμε παρακάτω – «ἀπὸ ἄλλους πολιτισμοὺς καὶ ἀξιοποίησε γνώσεις μαθηματικῶν ἢ φυσικῆς, εἶναι ἄποψη πού πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ καταφάσκουμε τὸ ὅτι ἔχει ἀφρικανοασιατικὲς (afroasiatic) ρίζες». Λογυχάρη, ὑπάρχουν βασικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, πού ἀνήκει στὴν ἰνδοευρωπαϊκὴ οἰκογένεια, καὶ τὶς σημιτικὲς (Canaanite) καὶ τὴν αἰγυπτιακὴ, γλώσσες πού ἀνήκουν στὴν ἀφροασιατικὴ οἰκογένεια.

Καὶ ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω ἀναγνωρίσιμα (obvious) γλωσσικὰ δάνεια στὴν ἐλληνικὴ ἀπὸ τὶς γλώσσες τῶν λαῶν τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου εἶναι πολὺ λίγα¹³. Ὅσο γιὰ τὶς διαφορὲς τῆς θρησκείας τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας σὲ σύγκριση πρὸς τὶς θρησκείες τῶν λαῶν τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, αὐτὲς εἶναι πιὸ προφανεῖς ἀπὸ τὶς ὁμοιότητες. Λογυχάρη, συγκρίνετε μὲ τὴ σκέψη (ἢ τὴ φαντασία) σας τοὺς ἀνθρωπόμορφους θεοὺς τῶν Ἑλλήνων, τὸ Δία, τὸν Ἀπόλλωνα, μὲ τοὺς θεοὺς τῶν Αἰγυπτίων: τὸν ἓνα hawk-headed (ιερακοκέφαλο), τὸν ἄλλο cow-headed (βουκέφαλο, μάλλον ἀγελαδοκέφαλο), τὸν τρίτο jackal-headed (τσακαλοκέφαλο) καὶ θὰ ἔχετε ὁρατὸ δείγμα οὐσιαστικῶν διαφορῶν ἀντίληψης στὸν τομέα τῆς θρησκείας... Ἡ θεωρία τοῦ Bernal ἔχει ὡς προϋπόθεση τὴν εἰσβολὴ τῶν Ὑκσῶς (Jycsos) στὴν Ἑλλάδα». Ὁ Bernal ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ Ὑκσῶν (ἀπὸ τὴ νότια Συρία

10. *Black Athena Revisited*, ἐνθ' ἄν., σ. 20.

11. Ἐνθ' ἄν., σ. 21. Πιὸ συστηματικὰ ἡ Μαρία Λέφκοβιτς ἀνασκευάζει τὶς ἀπόψεις τοῦ Bernal στὸ βιβλίο της: *Μαύρη Ἀθηνᾶ, Μῦθος καὶ Πραγματικότητα*, μτφ. Νάσου Κυριαζόπουλου, Κάκτος, 1997.

12. *Black Athena Revisited*, ἐνθ' ἄν., σ. 180 κ.ἐξ.

13. Ἐνθ' ἄν., σ. 181.

καὶ Παλαιστίνη, ὅπου εἶχαν ἐπικρατήσει) πραγματοποιήσαν εἰσβολὴ καὶ στὴν Ἑλλάδα, ὅμως οἱ ἱστορικὲς πηγὲς δὲ στηρίζουν τέτοια ἐκδοχὴ»¹⁴.

6. Γιὰ νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα αὐτῶν τῶν θεωρούμενων ἐπιδράσεων ἀπὸ τοὺς μεσανατολικοὺς πολιτισμοὺς στὴν Ἀρχαϊκὴ Ἑλλάδα, παραθέτουμε κάποια συμπεράσματα ἑνὸς ὀριενταλιστῆ (ἀνατολιστῆ). Ὁ W. Burckert στὸ βιβλίο τοῦ *The Orientalizing Revolution* (πβ. σημείωση 4) ἐξετάζει προσεκτικὰ συγκεκριμένες μαρτυρίες (λ.χ. γιὰ τὰ «φοινικῆια» γράμματα ποὺ μνημονεύει ὁ Ἡρόδοτος)¹⁵ καὶ κλείνει τὸ βιβλίο του μὲ τοῦτο τὸ συμπέρασμα (σσ. 128-129): «Ἡ πολιτισμικὴ ὑπεροχὴ παρέμεινε γιὰ μικρὸ διάστημα στὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ ἀμέσως μετὰ οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν νὰ δημιουργοῦν διακριτὲς δικές τους μορφὲς πολιτισμοῦ μὲ μιὰ ἐκπληκτικὴ ἱκανότητα τόσο στὸ νὰ υἱοθετοῦν (νὰ ἀφομοιώνουν) ὅσο καὶ νὰ μεταφέρουν (νὰ ἐφαρμόζουν) σὲ ἄλλους τομεῖς ὅ,τι εἶχαν παραλάβει ἀπὸ ἄλλους. Πολὺ σύντομα ἡ Ἑλλάδα ἐπρόκειτο νὰ ἀναλάβει ρόλο ὁδηγητικὸ στὸ Μεσογειακὸ πολιτισμό. Ἕνας ὁλόκληρος κόσμος ἀνατολικῶν μορφῶν ἀνοιξε γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ποὺ ἦταν πολὺ πρόθυμοι νὰ τίς υἱοθετήσουν καὶ νὰ τίς προσαρμόσουν κατὰ τὴν πορεία μιᾶς «ἀνατολίζουσας ἐπανάστασης»...

«Ὁ πολιτισμὸς δὲν εἶναι λουλούδι ποὺ προβάλλει ἀπὸ ἓνα σπόρο μεμονωμένο, εἶναι συνεχιζόμενη διαδικασία μάθησης ποὺ ὁδηγεῖται ἀπὸ περιέργεια παράλληλη πρὸς πρακτικὲς ἀνάγκες καὶ διαφέροντα¹⁶ ... Ἀναπτύσσεται ἰδιαίτερα μὲ τὴν προθυμία νὰ μαθαίνουμε ἀπὸ ὅ,τι εἶναι «ἄλλο», παράξενο, ξένο... Τὸ «θαῦμα τῶν Ἑλλήνων» δὲν ἦταν ἀπλᾶ τὸ ἀποτέλεσμα κάποιου μοναδικοῦ ταλέντου. Ὅφειλε τὴ γένεσή του καὶ στὴν ἀπλὴ πραγματικότητα ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶναι οἱ πιὸ ἀνατολικοὶ ἀπὸ τοὺς Δυτικούς... Ἡ Γραικία παρέμεινε σὲ μιὰ ἀνήσυχη διαμεσολαβητικὴ θέση. Ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶναι Ἑσπερία».

7. Ποιὲς εἶναι οἱ μαρτυρίες τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων γι' αὐτὲς τίς πολιτισμικὲς ἐπαφὲς μὲ τοὺς λαοὺς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου;

Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ προκύψει ἀθροιστικὰ ἀπὸ ὅσα θὰ γραφοῦν παρακάτω (στὸ Β' μέρος τῆς μελέτης) γιὰ τοὺς Προσωκρατικούς ὡς σύνολο καὶ ὡς ἄτομα, μὲ τὴν προσωπικὴ συμβολὴ τους. Προοιμιακὰ ὅμως μποροῦμε ἀπὸ τώρα νὰ σημειώσουμε:

α) Πολλὲς μαρτυρίες προέρχονται ἀπὸ ἀρκετὰ ἀξιόπιστη καὶ σχεδὸν σύγχρονη μὲ τοὺς Προσωκρατικούς πηγὴ, τὸν Ἡρόδοτο. Ἐνδεικτικὰ μνημονεύσαμε πιὸ πάνω τὴ μαρτυρία του γιὰ τὰ «Φοινικῆια» γράμματα.

β) Ἀλλες μαρτυρίες εἶναι πολὺ μεταγενέστερες, π.χ. στὸ ἔργο τοῦ Διόδωρου Σικελιώτη¹⁷.

14. Ἐνθ' ἀν., σ. 182.

15. BURCKERT, Ἐνθ' ἀν., σσ. 26-28· Ἡρόδοτος, *Ἱστοριῶν* Ε' 58.

16. Ἐνθ' ἀν., 129.

17. Διόδωρος, 1.96: «Τούτων ἡμῖν διηκρινισμένων ρητέον ὅσοι τῶν παρ' Ἑλλήσι δεδοξαμένων ἐπὶ συνέσει καὶ παιδείᾳ παρέλαβον εἰς Αἴγυπτον ἐν τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις ἵνα τῶν

γ. Γενικότερα, οί μελετητές παρατηρούν ότι οί Έλληνες είχαν τή συνήθεια νά θεωρούν τούς σοφούς πολυταξιδεμένους, πού έμαθαν πολλά στην Αίγυπτο ή άλλοι στην Ανατολή. Τέτοιες πληροφορίες έχουμε για τόν Θαλή, τόν Πυθαγόρα, αργότερα για τόν Πλάτωνα κ.ά.

δ. Άλλες μαρτυρίες έχουμε σήμερα από τις αρχαιολογικές ανασκαφές και από τή σπουδή των ανατολικών πολιτισμών, πού μās επιτρέπει νά γνωρίζουμε ποιά βήματα είχαν εκεί πραγματοποιηθεί και πότε, για νά μπορούμε νά κάνουμε συγκρίσεις μέ ό,τι γνωρίζουμε από τήν έποχή των Προσωκρατικών στην Ελλάδα (τόν 6ο και 5ο αιώνα π.Χ.). Λογouxάρη, έπισημαίνουν οί ειδικοί ότι ή πρόβλεψη έκλειψης ήλίου από τόν Θαλή τόν 585 π.Χ. μπορούσε νά έχει βασιστεί σέ έμπειρικές παρατηρήσεις των Βαβυλωνίων πού είχαν προηγηθεί σέ αυτό τόν τομέα¹⁸.

ε. Ή πολιτισμική επικοινωνία λειτούργησε αμφίδρομα, όπως συμβαίνει συνήθως και μέ τις έμπορικές ανταλλαγές σ' όλες τις κοινωνίες και έποχές. Για τόν Θαλή λ.χ. αναφέρεται ότι «εις Αίγυπτον έλθών μετήγαγεν εις τήν Ελλάδα τήν θεωρίαν ταύτην»¹⁹ (στοιχειώδεις γεωμετρικές γνώσεις επαρκείς για τις ανάγκες γεωμέτρησης, όπου άλλωστε και γεννήθηκε και βαφτίστηκε ή Γεωμετρία)· αλλά, έπίσης, όντας στην Αίγυπτο έπισκέπτης ύπολόγισε τόν ύψος των πυραμίδων από τή σκιά τους, όδηγήθηκε στή διατύπωση του φερώνυμου θεωρήματος, όπως θά δοΰμε παρακάτω.

στ. Γενικότερα, οί Προσωκρατικοί μέσα στις ιστορικές περιστάσεις πού έζησαν, όντας άνδρες πολυπλανείς (άποικοι, έμποροι, ταξιδευτές, έπισκέπτες, φυγάδες για λόγους πολιτικούς) είχαν λόγους περισσούς, αναγκαίους και πρακτικούς, νά είναι παρατηρητικοί πρός τή φύση, στοχαστικοί για τήν κοινωνία, έρευνητικοί για τόν άνθρωπο και τά προβλήματά του. Δεν μπορούσαν πιά νά αποδέχονται μυθικές έρμηνείες, χρειάζονταν λογικές έξηγήσεις. Κινήθηκαν και κίνησαν τούς ανθρώπους τής έποχής τους από τόν Μύθο στό Λόγο²⁰, από τήν αποδοχή μυθικών έρμηνειών στό αίτημα για λογική κατανόηση του Κόσμου τους. Άφοΰ ανακάλυψαν τή δύναμη και τήν άξία του ανθρώπινου λόγου, θαμπωμένοι και από τόν καθημερινά διευρυνόμενο στην έποχή τους γεωγραφικό όρίζοντα και ένθουσιασμένοι από ποικίλα έπιτεύγματα τής έποχής τους, άρχισαν νά στοχάζονται τολμηρά τά ποικίλα προβλήματα πού θέτει ή έμπειρία και τά σκαλίζει ή περιέργεια και

ένταϋθα νομίμων και τής παιδείας μετάσχουσιν...» (Όρφεύς, Μουσαΐος, Μελάμπους, Δαίδαλος, Όμηρος, Λυκοΰργος, Σόλων, Πλάτων, Πυθαγόρας, Δημόκριτος, Εϋδοξος, Οίνοπίδης) ... «Οί ιερείς των Αίγυπτίων ιστοροϋσι... αποδείξεις φέρουσι, συνιστάντες εξ Αίγυπτου μετεννηέχθαι πάντα δι' ών παρά τοις Έλλησιν έθαυμάσθησαν».

18. G. LORIA, *Ίστορία των Μαθηματικών*, τ. Α' (μτφ. Μιχάλη Κωβαίου, έκδοση τής Έλλην. Μαθηματ. Έταιρείας, 1971), σ. 13.

19. D.-K., 11A11.

20. Αυτή ή αποφθεγματική σύνοψη χρησιμοποιήθηκε από τόν W. Nestle ως τίτλος του βιβλίου του *Vom Mythos zum Logos*, 1942.

ή ανάγκη:

- Για την αρχή, την ουσία, τη λειτουργία του κόσμου.
- Για την εξήγηση ποικίλων φυσικῶν φαινομένων.
- Για την προέλευση τῆς ἔννοιας τῆς θεότητας.
- Για τὴ φύση τῶν ἀριθμῶν καὶ τὶς σχέσεις τῶν γεωμετρικῶν μεγεθῶν.
- Για τὴ δυνατότητα καὶ τὴν προέλευση τῆς γνώσης.
- Για τὴν προέλευση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν τύχη τῆς ψυχῆς του.
- Για τὴν ποιότητα τῆς δράσης του καὶ τὸ νόημα τῆς εὐθύνης του.
- Για τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ.

ζ. Για τὸ ἂν δέχθηκαν λίγες ἢ πολλές ἐπιδράσεις ἀπὸ ἄλλους πολιτισμούς, σκόπιμο εἶναι νὰ προσημειώσουμε τὰ ἑξῆς:

1. Οἱ πολιτισμοὶ δὲν ἀναπτύσσονται στὴ μοναξιά, ἀλλὰ μὲ διαρκὴ ἐπικοινωνία καὶ ἀνταλλαγὲς ἐμπειριῶν καὶ ἐπιτευγμάτων (πβ. §6 καὶ σημ. 16).

2. Καὶ μόνη ἡ ἐγκατάσταση ἀποικιῶν στὶς ἀκτὲς τῆς Μικρασίας καὶ τῆς Κύπρου, ἐμπορικῶν σταθμῶν στὶς ἀκτὲς τῆς Συρίας καὶ στὸ Δέλτα τοῦ Νείλου, ἀποτελοῦσε γέφυρα ἐμπορικῶν καὶ πολιτισμικῶν ἀνταλλαγῶν²¹.

3. Ἡ ἐπισήμανση συγκεκριμένων πολιτισμικῶν δανείων εἶναι χρέος ἐπιστημονικό, στὰ πλαίσια τῶν προσκομιζομένων τεκμηρίων. Πέρα ἀπὸ τὰ πλαίσια αὐτὰ κινεῖται ἡ φαντασία καὶ ἴσως οἰκοδομεῖ ἡ σκοπιμότητα. Ὅποιοι μιλοῦν γιὰ πολιτισμικὰ δάνεια (ἢ καὶ ὑποκλοπές) πέρα ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα τεκμήρια, φαίνονται σὰν νὰ ἰσχυρίζονται ὅτι κάποιος πῆρε δάνειο ἀπὸ μία τράπεζα ἢ διέπραξε ὑπεξαίρεση μὲ ποσὰ ποὺ δὲν ὑπῆρχαν στὰ ἀποθεματικά της. Ὁ ἰσχυρισμὸς ἀποκαλύπτεται ἀβάσιμος.

Ἡ Προσφορὰ τῶν Προσωκρατικῶν. Ἀκολουθοῦμε ἄλλο δρόμο: μὲ τὰ τεκμήρια ποὺ ἔχουν προσκομίσει πολυάριθμοι ἐρευνητὲς ἐπιχειροῦμε νὰ δείξουμε συνοπτικὰ τὸ ἔργο ποὺ πραγματοποίησαν οἱ Προσωκρατικοὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Συγκεκριμένα:

α. Μὲ τόλμη παραμέρισαν μυθικὲς ἐρμηνείες καὶ ἀξιοποίησαν τὸν ἀνθρώπινο λόγο γιὰ νὰ κατανοήσουν τὸν κόσμο, καὶ προώθησαν τὴ συλλογιστικὴ διαδικασία, γιὰ νὰ θεμελιώνουν καὶ νὰ ἐκφράζουν τὴ σκέψη τους, μολονότι συχνὰ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα ἔχουν τὴ μορφή κατηγορικῆς ἐκφρασης. Δείγματα:

– Ἡ συλλογιστικὴ τοῦ Ἀναξίμανδρου ποὺ πρῶτος ἀμφισβήτησε τὴ μυθολογικὴ ἐκδοχὴ ἀνθρωπογονίας, διαφαίνεται στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα (D-K, 12 A 30): «Ἔτι φησὶν Ἀναξίμανδρος ὅτι κατ' ἀρχὰς ἐξ ἄλλοειδῶν ζώων ἐγεννήθη ὁ ἀνθρώπος ἐκ τοῦ τὰ μὲν ἄλλα ταχὺ νέμεσθαι, μόνον δὲ τὸν ἀνθρώπον πολυχρονίου δεῖσθαι τιθηνήσεως· διὸ καὶ κατ' ἀρχὰς οὐκ ἂν ποτὲ τοιοῦτον ὄντα διασωθῆναι».

21. John BOARDMAN, *Οἱ Ἕλληνες στὴν Ὑπερπόντια Ἐξάπλωσή τους, ἐνθ' ἂν*.

– Στην πορεία διερεύνησης των δυνατοτήτων του λόγου νομίζω ότι κορυφαία στιγμή αποτελούν τα παράδοξα του Ζήνωνα, αλλά σκοπιμότερο φαίνεται έδω να παραθέσουμε ένα απόσπασμα του Δημόκριτου (*D-K*, 68 B 155): «Εἰ κῶνος τέμνοιτο παρὰ τὴν βάσιν ἐπιπέδῳ, τί χρὴ διανοεῖσθαι τὰς τῶν τμημάτων ἐπιφανείας, ἴσας ἢ ἀνίσους; ἄνισοι μὲν γὰρ οὔσαι τὸν κῶνον ἀνώμαλον παρέξουσιν πολλὰς ἀποχαράξεις λαμβάνοντα βαθμοειδεῖς καὶ τραχύτητας, ἴσων δὲ οὐσῶν ἴσα τμήματα ἔσται καὶ φανεῖται τὸ τοῦ κυλίνδρου πεπονθὼς ὁ κῶνος, ἐξ ἴσων συγκείμενος καὶ οὐκ ἀνίσων κύκλων, ὅπερ ἐστὶ ἀτοπώτατον». Ξεκίνημα για τὸν ἀπειροστικὸ λογισμό;²²

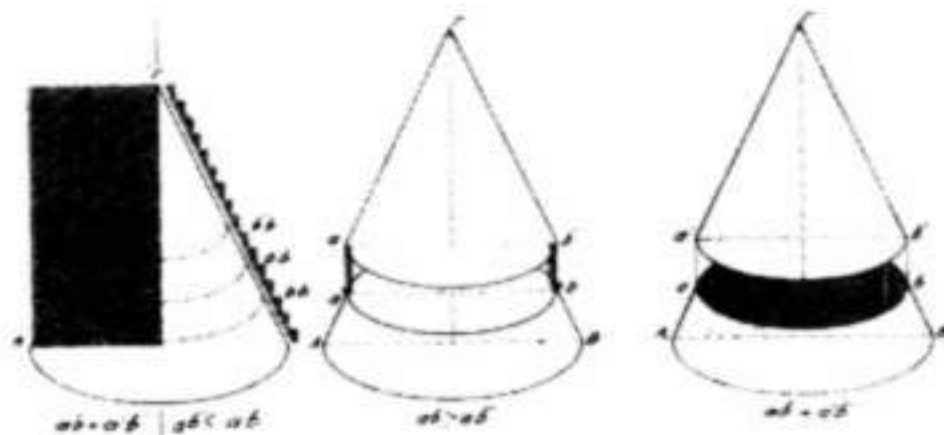
Γιὰ τὴν ἀξία ποὺ προσέλαβε ὁ λόγος γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Προσωκρατικῶν καὶ ὕστερα, χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα ἀποδίδονται στὸν Ἡράκλειτο. Γράφει σχετικὰ ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός: ...«Ἡράκλειτος ...τὸν λόγον κριτὴν τῆς ἀληθείας ἀποφαίνεται, οὐ τὸν ὅποιονδήποτε ἀλλὰ τὸν κοινὸν καὶ θεῖον ... ὅθεν τὸ μὲν κοινῇ πᾶσι φαινόμενον, τοῦτ' εἶναι πιστὸν ..., τὸ δὲ τινὶ μόνῳ προσπίπτον ἄπιστον ὑπάρχειν...»²³. Ἀλλά, παρατηρεῖ (μὲ θλίψη; μὲ περιφρόνηση;) «τοῦδε τοῦ λόγου ἐόντος ξυνοῦ (κοινοῦ) ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι, καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον... διὸ δεῖ ἔπεσθαι τῷ κοινῷ...»²⁴.

Εἶναι λοιπὸν ὁ λόγος κτῆμα, ἀπόκτημα κοινὸ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους· ὅσοι τὸν ἀξιοποιοῦν φτάνουν σὲ ὅ,τι εἶναι ἀξιόπιστο, προσεγγίζουν τὴν ἀλήθεια²⁵.

β. Μὲ τὴ δύναμη τοῦ λόγου προσπάθησαν νὰ ἐρμηνεύσουν ὅσα ἡ ἀνθρώπινη ἐμπειρία κομίζει. Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸ φυσικὸ κόσμος. Οἱ περισσότεροι Προσωκρατικοὶ φέρονται ὡς συγγραφεῖς ἔργων περὶ φύσιος (φύσεως) καὶ εἶναι γνωστοὶ ὡς «φυσιολόγοι».

Ἀναζήτησαν μὲ ἐπιμονὴ τὴν ἀρχὴ τῶν φυσικῶν ὄντων (εἶναι τὸ νερό; εἶναι

22. Φ.Κ. ΒΩΡΟΥ, «Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία στὴν Ἑλληνικὴ Ἐκπαίδευση» (ἀναφορὰ στοὺς Προσωκρατικούς καὶ τοὺς Σοφιστές), περιοδ. *Ἐκπαιδευτικά*, τεύχη 12-13 (1988).

23. Σέξτος, *Πρὸς Λογικούς*, 1. 127-131.

24. *Ἐνθ' ἀν.*, 132-133.

25. Ἀπὸ τὴν ἀπέραντη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἡράκλειτο καταγράφουμε μόνο δύο ἐργασίες ἀξιόλογες καὶ προσιτές:

Εὐάγγελου ΡΟΥΣΣΟΥ, *Ἡράκλειτος (περὶ Φύσεως)*, Παπαδήμας, 1987.

G.S. KIRK - J.E. RAVEN - M. SCHOFIELD, *Οἱ Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, μτφ. Δημοσθένη Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, 1988, σσ. 190-217.

ὁ ἀγέρας; εἶναι τὸ ἄπειρο;) ²⁶ καὶ ἐξήγησεν ποικίλων φυσικῶν φαινομένων ²⁷.

– Ὁ Ἀναξαγόρας ²⁸ διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι: «Ὅμοῦ πάντα χρήματα ἦν ... Νοῦς δὲ ἐπελθὼν διεκόσμησεν» (= ἦταν κάποτε τὰ ὄντα ὅλα μαζί... ἦλθεν ὁ Νοῦς ²⁹ καὶ ἔβαλε τάξιν).

– «Τὸ δὲ γίγνεσθαι καὶ ἀπόλλυσθαι οὐκ ὀρθῶς νομίζουσιν οἱ Ἕλληνες· οὐδὲν γὰρ χρῆμα γίγνεται οὐδὲ ἀπόλλυται ἀλλ' ἀπὸ ἐόντων χρημάτων συμμίσγεται τε καὶ διακρίνεται· καὶ οὕτως ὀρθῶς ἂν καλοῖεν τὸ γίγνεσθαι συμμίσγεσθαι καὶ τὸ ἀπόλλυσθαι διακρίνεσθαι» ³⁰. (Πιὸ σωστὸ εἶναι νὰ λέμε: μίξις καὶ διάκρισις στοιχείων, ὅχι γένεσις καὶ ἀπώλεια, διάλυσις).

– Οἱ ἀτομικοὶ (Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος) διατύπωσαν τὴν ὑπόθεσιν γιὰ τὴν ἀτομικὴ δομὴ τῆς ὕλης (ἐπιβεβαιώθηκε καὶ διευκρινίστηκε στὸν αἰῶνα μας). «Λεύκιππος ... ἄπειρα καὶ αἰεὶ κινούμενα ὑπέθετο στοιχεῖα τὰς ἀτόμους»... ³¹ «Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος στοιχεῖα μὲν τὸ πλήρες καὶ τὸ κενὸν εἶναι φασὶν ... καὶ διαφέρειν τὸ ὄν (τὸ ἄτομο) ρυσμῶ καὶ διαθιγῇ καὶ τροπῇ μόνον· τοῦτων δὲ ὁ μὲν ρυσμὸς σχῆμα ἐστὶν ἡ δὲ διαθιγὴ τάξις, ἡ δὲ τροπὴ θέσις· διαφέρει γὰρ τὸ μὲν Α τοῦ Ν σχήματι, τὸ δὲ ΑΝ τοῦ ΝΑ τάξει, τὸ δὲ Ζ τοῦ Ν θέσει» ³². Διευκρινιστικὰ παραθέτουμε τοῦτο:

ρυσμὸς (σχῆμα): Α καὶ Ν διαφέρουν
Ν καὶ Ζ μοιάζουν
διαθιγὴ (διάταξις, σειρά): ΑΝ, ΝΑ διαφέρουν ὡς
σύνολα, ἐνῶ τὰ στοιχεῖα τοὺς εἶναι ἴδια
τροπῇ (θέσις στὸ χῶρο): Ν, Ζ ὅμοια ὡς σχήματα
ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ θέσις, διάταξις στὸ χῶρο ³³.

– Ὁ στόχος τῆς μελέτης αὐτῆς δὲν ἐπιτρέπει νὰ μακροηγήσουμε περισσότερο γιὰ τὶς ἐπιδόσεις τῶν Προσωκρατικῶν στὴ μελέτη τῆς φύσης. Ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ παραμερίσουμε τοῦτο: τότε προβλήθηκε ὡς αἶτημα τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου ἡ ἀναζήτησις τῆς αἰτίας τῶν φαινομένων (καὶ τῶν

26. Γιὰ τοὺς εἰσηγητὲς αὐτῶν τῶν ἀπόψεων (Θαλῆ, Ἀναξίμανδρον, Ἀναξίμενη) μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ περισσότερα σὲ ὁποιοδήποτε εἰδικὸ σύγγραμμα γιὰ τοὺς Προσωκρατικούς, π.χ. σὲ αὐτὸ τῆς σημείωσης 22 ἢ στὸ: Θεόφιλου ΒΕΪΚΟΥ, *Οἱ Προσωκρατικοὶ* (ἐκδόσις Ο.Ε.Δ.Β.).

27. Ὁ Θαλῆς βασάνισε τὴ σκέψιν τοῦ νὰ βρεῖ ἐξήγησιν σὲ κάτι ποὺ φαινόταν τότε ἀνεξήγητο: πῶς συμβαίνει νὰ ὑψώνεται ἡ στάθμῃ τῶν ὑδάτων στὸ Νεῖλο τὸ καλοκαίρι, χωρὶς νὰ βρέχει; (τότε δὲ γνώριζαν τὴ γεωγραφίαν τοῦ χώρου νοτιότερα ἀπὸ τὸ Σουδάν, ὅπου οἱ πηγὲς τοῦ Νεῖλου· τὴν «ἐξήγησιν» τοῦ Θαλῆ θὰ βρεῖτε στὴν τελευταία παράγραφον αὐτῆς τῆς μελέτης).

28. Πβ. σημείωσις 26.

29. Γιὰ τὴν ἐντύπωσιν ποὺ προκάλεσε τότε ἡ ἄποψις τοῦ Ἀναξαγόρα ἐνδεικτικὸς εἶναι ὁ στίχος ἄλλου στοχαστῆ τῆς ἰδίας ἐποχῆς, τοῦ Εὐριπίδου: «ὁ νοῦς ἡμῶν ἐν ἐκάστῳ θεός» (ΝΑΥΚ, *Fragmenta Tragicorum Graecorum*, fr. 1014).

30. KIRK - RAVEN - SCHOFFIELD, *ἐνθ' ἄν.*, (σημ. 22), σσ. 404-430.

31. Ἀριστοτέλης, *Μεταφυσικά*, 985 b 4.

32. Φ.Κ. ΒΩΡΟΥ, *ἐνθ' ἄν.*, 22.

33. Πβ. σημείωσις 22.

πράξεων), γιατί «οὐδὲν χρῆμα μάτην γίγνεται ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου καὶ ὑπὸ ἀνάγκης»³⁴. Καὶ ὁ Δημόκριτος ἔλεγε: «βούλεσθαι μίαν εὐρεῖν αἰτιολογίαν ἢ τὴν Περσῶν βασιλείαν ἑαυτοῦ γενέσθαι»³⁵.

– Ὁ Ἀριστοτέλης ἀργότερα ἐπρόκειτο νὰ δώσει μὲ διάφορες παραλλαγές τὴ θεωρητικὴ θεμελίωση γιὰ τὴν ἀξία τῆς αἰτίας στὴ θεμελίωση τῆς γνωσιακῆς προσπάθειας: «τότε γὰρ μόνον οἰόμεθα γινώσκειν ἕκαστον, ὅταν τὰ αἷτια γνωρίσωμεν τὰ πρῶτα καὶ τὰς ἀρχὰς...»³⁶. Καὶ πρόσθεσε σὲ ἄλλη συγγραφή του ὅτι ἡ ἀναζήτησις τῆς γνώσεως μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπίπονη, προσφέρει ὅμως καὶ χαρὰ ἀνείπωτη («ἡ γὰρ γεννήσασα φύσις ἀμηχάνους ἡδονὰς προσφέρει τοῖς δυναμένοις ζητεῖν τὰς αἰτίας») ³⁷.

γ. Γιὰ πρώτη φορὰ - ὅσο γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ - οἱ Προσωκρατικοὶ ἔκαναν πρόβλημα τὴν ἴδια τὴ γνωσιακὴ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου. Στὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα βρίσκουμε:

– Κατηγορηματικὲς διατυπώσεις, ποὺ ὅμως συνοδεύονται ἀπὸ ἀμάχητη συλλογιστικὴ στήριξη (θυμίζω τὴν ἀποδεικτικὴ συλλογιστικὴ τοῦ Ἀναξίμανδρου γιὰ τὴν ἀπόφασή του ὅτι: «ἐξ ἁλλοειδῶν ζῶων τὸ πρῶτον ἐγεννήθη ὁ ἄνθρωπος»...) Ἀφθονοῦν τὰ παραδείγματα ὅπου σώζονται μεγάλα ἀποσπάσματα, π.χ. τοῦ Παρμενίδη, τοῦ Δημόκριτου (Πβ. παρακάτω σημειώσεις 41-45)

– Ἀμφισβήτηση (ἢ σκεπτικισμὸς) γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῶν αἰσθήσεων. Ὁ Ἡράκλειτος «τὴν αἴσθησιν ἐλέγχει γράφων κατὰ λέξιν: κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὠτα...»³⁸. Ἐγγραψε ὁ Ἀναξαγόρας γιὰ τὴν ἀδυναμία τῶν αἰσθήσεων νὰ μᾶς ὁδηγήσουν νὰ κρίνουμε ποῦ ἡ ἀλήθεια («ὑπὸ ἀφανρότητος τῶν αἰσθήσεων οὐ δυνατοὶ ἐσμεν κρίνειν τὸ ἀληθές») ³⁹. Καὶ πρόσθεσε: «Ὅψις ἀδήλων τὰ φαινόμενα»⁴⁰ (τὰ φαινόμενα εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη πραγματικότητας ποὺ δὲ δηλώνεται, δὲ φανερώνεται).

– Κριτικὴ προσέγγισις στὸ φαινόμενο τῆς γνώσεως (διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ νοῦ) βρίσκουμε σὲ ἄλλους Προσωκρατικούς. Λογουχάρη ὁ Δημόκριτος ἐπιχειρεῖ κριτικὴ σύνθεσις τῶν δεδομένων ποὺ φέρνουν οἱ αἰσθήσεις («γνώμη σκοτίη»), ἀλλὰ περνοῦν ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῆς νόησης (καὶ προκύπτει τότε «γνώμη γνησίη») ⁴¹. Πρεσβεύει ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι κρυμμένη στὸ

34. D-K. 67B2.

35. D-K. 68 B 118.

36. Γιατί τότε μόνο νιώθουμε ὅτι γνωρίζουμε κάτι, ὅταν μάθουμε τὴν πρωταρχικὴ αἰτία του... (Φυσικά, 184 a 12).

37. Περὶ ζῶων μορίων, κεφ. Α4.

38. D-K. 59B21.

39. D-K. 22B107 (Εὐάγγελου ΡΟΥΣΣΟΥ, Ἡράκλειτος, ἔνθ' ἀν., σ. 4, ἀριθμ. 13).

40. D-K. 36B21a.

41. D-K. 68B125: Δ. ἐποίησε τὰς αἰσθήσεις λεγούσας πρὸς τὴν διάνοιαν: «τάλαινα φρήν παρ' ἡμέων τὰς πίστεις λαβοῦσα ἡμέας καταβάλλεις; πτώμα τὸ κατάβλημα» (ἂν μᾶς ἀγνοήσεις ἐσὺ δὲν ἔχεις στήριγμα).

βάθος («ἐν βυθῷ ἢ ἀλήθεια»)⁴², ἀλλὰ ὑπάρχει ἡ αἰσιόδοξη προσδοκία ὅτι μπορεῖ νὰ ἀποκαλυφθεῖ καὶ νὰ γίνεи «γνώμη γνησίη», ἂν ὑπάρξει καλὴ συνεργασία αἰσθήσεων καὶ νόησης⁴³.

– Εἶχε προηγηθεῖ βέβαια ἡ ὑψιπετὴς προσπάθεια τοῦ Παρμενίδη γιὰ διερεύνηση τῆς γνωσιακῆς διαδικασίας⁴⁴ καὶ διακρίβωση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴ νοητὴ εἰκόνα (γνώση) καὶ τὴν πραγματικότητα ποὺ αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει⁴⁵.

δ. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πίστη ἢ ἀπιστία σὲ θεότητες, γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη ὑπάρχει τὸ ἐρώτημα: πῶς γεννήθηκε στὴν ἀνθρώπινη σκέψη ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ; Οἱ ρίζες αὐτοῦ τοῦ «βέβηλου» στοχασμοῦ βρίσκονται σὲ ἀποσπάσματα Προσωκρατικῶν:

– Ἐγραψε ὁ Δημόκριτος: «τῶν λογίων ἀνθρώπων ὀλίγοι ἀνατείναντες τὰς χεῖρας ἐνταῦθα, ὃν νῦν ἀέρα καλέομεν οἱ Ἕλληνες, <εἶπαν:> «πάντα Ζεὺς μυθέεται(;) καὶ πάντα οὗτος οἶδε καὶ διδοῖ καὶ ἀφαιρέεται καὶ βασιλεὺς οὗτος τῶν πάντων»⁴⁶ (μερικοὶ λόγοι ὕψωσαν τὰ χεῖρια πρὸς τὸν οὐρανὸ καὶ εἶπαν: ὁ Δίας ὅλα τὰ σκέπτεται, αὐτὸς χορηγεῖ τὰ πάντα καὶ αὐτὸς τὰ ἀφαιρεῖ, αὐτὸς εἶναι βασιλιάς τῶν πάντων)⁴⁷.

– Γιὰ τὴ μετὰ θάνατο ζωὴ καὶ τὴ συναρτώμενη μὲ αὐτὴ ἀθανασία τῆς ψυχῆς (ἰδέα ποὺ ὁ Ἡρόδοτος ἀποδίδει ἀρχικὰ στοὺς Αἰγύπτιους)⁴⁸, ὁ Δη-

42. D-K. 68B117.

43. Φ.Κ. ΒΩΡΟΥ, «Ἐν βυθῷ ἢ ἀλήθεια» (Φιλοσοφία 2, 1972).

44. ...Χρεὼν δὲ σὲ πάντα πυθέσθαι

ἤμην Ἀληθείης εὐκυκλέους ἀτρεμές ἦτορ

ἦδε βροτῶν ὀξας, ταῖς οὐκ ἐνι πίστις ἀληθής...

Πβ. Kirk-Raven-Schoffield, ἐνθ' ἄν., 249-250. (Ὅλα εἶναι ἀνάγκη νὰ τὰ μάθεις, τὴν ἡσυχὴ καρδιὰ τῆς ὀλοστρόγγυλης Ἀληθείας καὶ τίς ἰδέες τῶν πολλῶν, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀξιόπιστη ἀλήθεια).

45. «Χρὴ τὸ λέγειν τε νοεῖν τε ἐὼν ἔμμεναι· ἔστι γὰρ εἶναι μηδὲν δὲ οὐκ ἔστι...» (αὐτὰ ποὺ λέμε καὶ ποὺ ἔχουμε στὴ νόηση εἶναι λογικὴ ἀνάγκη νὰ ὑπάρχουν· γιὰ τὸ εἶναι ὑπάρχει, ἐνῶ τὸ μηδὲν δὲν ὑπάρχει) (D-K 28B6· ΒΕΪΚΟΣ, ἐνθ' ἄν., σ. 101).

«Ταῦτόν ἐστι νοεῖν τε καὶ οὐνεκεν ἔστι νόημα· οὐ γὰρ ἄνευ τοῦ ἐόντος εὐρήσεις τὸ νοεῖν» (τὸ ἴδιο πράγμα εἶναι ἡ σκέψη γιὰ κάτι καὶ τὸ ἀντικείμενο ποὺ προκαλεῖ τὴ σκέψη· γιὰ τὸ δὲν ὑπάρχει σκέψη χωρὶς τὸ ἀντικείμενο ποὺ αὐτὴ ἐκφράζει (D-K 28B8. ΒΕΪΚΟΣ, ἐνθ' ἄν., 104).

46. D-K 68B30.

47. Ἡ παραλλαγή ποὺ διατύπωσε ὁ σοφιστὴς Κριτίας (ὁ ἀρχηγὸς τῶν Τριάκοντα Τυράννων τοῦ 404 π.Χ.) εἶναι πιὸ ἀναλυτικὴ καὶ πολιτικὴ (D-K. 88B25): «Ἦν ποτὲ χρόνος ὅτε ἄτακτος ἦν βίος ἀνθρώπων...»

«Πυκνὸς τις καὶ σοφὸς ἀνὴρ τὸ θεῖον εἰσηγήσατο ἵνα εἴη τί δαῖμα τοῖς κακοῖς» (κάποιος σοφὸς πολιτικὸς μὲ περίνοια πολλή - πυκνὸς - εἰσηγήθηκε τὴν ἀποψη ὅτι ὑπάρχει θεὸς, ὥστε νὰ ὑπάρχει κάποιος φόβος γιὰ τοὺς κακοὺς καὶ νὰ μὴν διαπράττουν πράξεις ἀνομίας).

48. Ἡρόδοτος, Ἱστοριῶν Β', 123. «Πρῶτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοι εἰσὶν οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατός ἐστί, τοῦ σώματος δὲ καταφθίνοντος εἰς ἄλλο ζῶον αἰετινόν· τούτῳ τῷ λόγῳ εἰσὶν οἱ Ἕλλήνων ἐχρήσαντο... ὡς ἰδίῳ ἑαυτῶν ἐόντι· τῶν ἐγὼ εἰδὼς τὰ ὀνόματα οὐ γράφω». (Ὑπάρχουν Ἕλληνες ποὺ μᾶς παρουσίασαν ὡς δική τους τὴν αἰγυπτιακὴ ἀντίληψη περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς).

μόκριτος ἔγραψε ἀπερίφραστα: «ἐνιοὶ θνητῆς φύσεως διάλυσιν οὐκ εἰδότες ἄνθρωποι, συνειδήσει δὲ τῆς ἐν τῷ βίῳ κακοπραγμοσύνης, τὸν τῆς βιοτῆς χρόνον ἐν ταραχαῖς καὶ φόβοις ταλαιπωρέουσι, ψεύδεα περὶ τοῦ μετὰ τὴν τελευτὴν μυθοπλαστέοντες χρόνου»⁴⁹.

– Ὅσο γιὰ τὴ μορφὴ τῶν θεῶν στὴ φαντασία τῶν ἀνθρώπων ἀξιομνημόνευτη φαίνεται ἡ γραφικὴ εἰκόνα ποὺ ἔδωσε ὁ Ξενοφάνης: «Αἰθίοπες <θεοὺς σφετέρους> σιμοὺς μέλανάς τε Θρηῆκες τε γλαυκοὺς καὶ πυρροὺς <φασὶ πέλεσθαι>⁵⁰ (οἱ Αἰθίοπες, ποὺ εἶναι μελαψοί, λένε καὶ γιὰ τοὺς θεοὺς τοὺς ὅτι εἶναι μελαψοί, μὲ μύτη πλατιά καὶ χαμηλή· καὶ οἱ Θρηῆκες, ποὺ εἶναι ξανθοκόκκινοι, ὁμοίους φαντάζονται τοὺς θεοὺς τοὺς, ξανθοκόκκινους).

– Δηλαδή, οἱ ἄνθρωποι φαντάζονται τοὺς θεοὺς τοὺς ὁμοίους τοὺς, πλάθουν τοὺς θεοὺς τοὺς «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν». Ἡ ἀποψη αὕτη γενικεύεται μὲ ὅσα γράφονται στὸ γειτονικὸ ἀπόσπασμα πολὺ παραστατικὰ: «εἰ χεῖρας εἶχον βόες <ἵπποι τε> λέοντες, ἢ γράψαι χεῖρεσι καὶ ἔργα τελεῖν ἅπερ ἄνδρες, ἵπποι μὲν ἵπποισι βόες δὲ βουσὶν ὁμοίας καὶ θεῶν ιδέας ἔγραφον καὶ σῶματα ἐποίουν τοιαύτ' οἷον περ' αὐτοὶ δέμας εἶχον <ἕκαστοι>»⁵¹.

– Ἀξίζει νὰ κλείσουμε τοῦτη τὴν Προσωκρατικὴ ἀναφορὰ στὸ νόημα τῆς θεότητας μὲ τὴ νηφάλια καὶ σεμνὴ ρῆση τοῦ Πρωταγόρα: «Περὶ θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὔτε ὅτι εἰσὶν οὔτε ὅτι οὐκ εἰσὶν οὔτε ὅποιοι τινὲς ιδέαν (= οὔτε πῶς περίπου εἶναι στὴν ὄψη τοὺς)· πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, τὰ τε ἄλλα καὶ βραχύς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου»⁵².

Παράρτημα

Μερικὰ ἀκόμη δείγματα στοχασμοῦ ποὺ ἀποκαλύπτουν τὴ γενικευμένη τάση γιὰ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου μὲ τὴ δύναμη τοῦ λόγου.

Δὲν ἀκολουθοῦμε κανένα κριτήριό ταξινόμησης, ἀλλὰ μόνο τὴ σειρὰ καταχώρισης τῶν Προσωκρατικῶν στὴ γνωστὴ συλλογὴ τῶν H. Diels-W.Kranz.

1. Ἀπὸ τὸν Ἀέτιο (IV.1.1.) Θαλῆς οἶεται τοὺς ἐτησίως ἀνέμους πνέοντας τῇ Αἰγύπτῳ ἀντιπροσώπους «ἐπαίρειν τοῦ Νείλου τὸν ὄγκον διὰ τὸ τὰς ἐκροὰς αὐτοῦ ἀνακόπτεσθαι» (οἱ ἄνεμοι ποὺ πνέουν ἀπὸ τὴ θάλασσα πρὸς τὴ στεριά, ἀντίθετοι πρὸς τὴ ροὴ τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου προκαλοῦν ὑψωση τῆς στάθμης).

2. Ἀπὸ τὸ Διογένη Λαέρτιο (1.27): «καὶ ἐκμετρεῖσαι φασὶν αὐτόν (τὸν

49. D-K. 68B297.

50. D-K. 21B16.

51. D-K. 21B15. Ἄν εἶχαν χεῖρα τὰ ἄλογα καὶ τὰ λιοντάρια καὶ τὰ βόδια κι ἂν μπορούσαν νὰ ζωγραφίζουν, ὅτε κι αὐτὰ θὰ ζωγράφιζαν τοὺς θεοὺς τοὺς ἀλογόμορφους, λεοντόμορφους, καὶ βοόμορφους ἀντίστοιχα, δηλαδή κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοὺς καὶ τὰ ζῶα θὰ ζωγράφιζαν τοὺς θεοὺς τοὺς.

52. D-K. 80B3. Σὲ σχέση πρὸς αὐτὴ τὴν προβληματικὴ (καθαρὰ ἱστορικὴ-φιλοσοφικὴ) μία συγγραφή γενικῆ: Κάρεν ΑΡΜΣΤΡΟΝΓΚ, *Ἱστορία τοῦ Θεοῦ*, μετ. Φώτῃ Τερζάκη, ἐκδόσεις Φιλίστωρ.

Θαλή) τὰς πυραμίδας ἐκ τῆς σκιᾶς, παρατηρήσαντα ὅτε ἡμῖν ἰσομεγέθης ἐστίν» (= λένε ὅτι ὑπολόγισε τὸ ὕψος τῶν πυραμίδων ἀπὸ τὸ μήκος τῆς σκιᾶς ποὺ ρίχνουν στὸ ἔδαφος σὲ ὥρα ἡλιοφάνειας· καὶ ἐπέλεξε τὴν ὥρα ποὺ ἡ σκιά ἐνὸς ἀνθρώπου εἶναι ἴση πρὸς τὸ ὕψος του). Δηλαδή, ἂν τὸ μήκος τῆς σκιᾶς τῆς πυραμίδας μετρούμενο στὸ ἔδαφος ἦταν λ.χ. 480 πόδια, τότε καὶ τὸ ὕψος της, ὑπολόγισε ὁ Θαλῆς, ὅτι ἦταν 480 πόδια.

3. Ἀπὸ τὸν Ἀγαθήμερο (1.1): «Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος ἀκουστής Θάλεω πρῶτος ἐτόλμησε τὴν γῆν ἐν πίνακι γράψαι· μεθ' ὃν Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος, ἀνὴρ πολυπλανῆς, διηκρίβωσεν».

(Για θαλασσοπόρους ἢ χαρτογράφηση τῆς γῆς, κυριότατα τῆς Μεσογείου, ἦταν πράξη ἀνάγκης).

4. Ἀπὸ τὸν Σέξτο Ἐμπειρικό (*Πρὸς Μαθηματικούς*, VII, 49, 110 ἀποδίδεται στὸν Ξενοφάνη): «τὸ μὲν οὖν σαφές οὐ τις ἀνὴρ ἶδεν οὐδέ τις ἔσται εἰδὼς ἀμφὶ θεῶν... δόκος δὲ ἐπὶ πᾶσι τέτυκται» (= ἀπλή δόξα ἢ δοξασία ἔχουμε γιὰ ὅλα, ὅχι γνώση σαφὴ γιὰ τοὺς θεοὺς).

Προδρομικὴ διατύπωση τῆς ἡρεμῆς γνώμης τοῦ Πρωταγόρα; (Πβ. τὴν τελευταία παράγραφο στὸ κύριο μέρος τοῦτου τοῦ ἀρθρου).

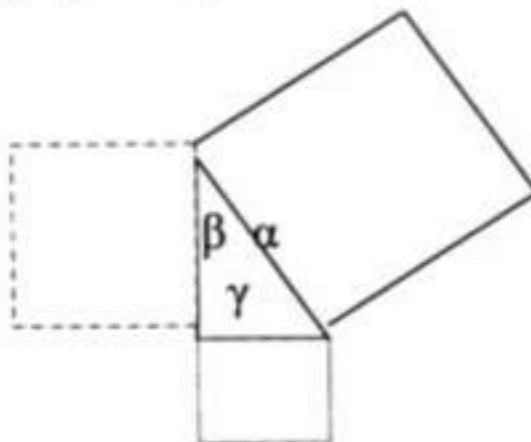
5. Ἀπὸ τὸ Ἀνθολόγιο τοῦ Στοβαίου (1.8.2.) ἀποδίδεται στὸν Ξενοφάνη ὅτι: «Οὐ τοι ἀπ' ἀρχῆς πάντα θεοὶ θνητοῖς ὑπέδειξαν ἀλλὰ χρόνῳ ζητοῦντες ἐφευρίσκουσιν ἄμεινον» (οἱ ἄνθρωποι δημιουργοῦν τὸν πολιτισμὸ τους μὲ τὸν καιρὸ καὶ μὲ περίνοια). Πβ. ἐπόμενη §6.

6. (*D-K* 28 B 6): «τοὺς ἐξ ἀρχῆς γεννηθέντας τῶν ἀνθρώπων φασί... κατ' ὀλίγον ὑπὸ τῆς πείρας διδασκομένους... καὶ τέχνας εὗρεθῆναι... τὴν χρεῖαν διδάσκαλον γένεσθαι τοῖς ἀνθρώποις...»

7. Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα (*Κρατύλος*, 402 A): «λέγει που Ἡράκλειτος ὅτι πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει καὶ ποταμοῦ ροῇ ἀπεικάζων τὰ ὄντα λέγει ὡς δις εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης...» (ὁ νόμος τῆς ἀένης μεταβολῆς τῶν πάντων, «πάντα ρεῖ»).

8. Ἀπὸ τὸ Διογένη Λαέρτιο (IX. 7) ἀποδίδεται στὸν Ἡράκλειτο (*D-K* 22 B 30): «Ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδὸν οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει». (Ἀνεξιχνίαστη ἡ σκέψη καὶ ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου).

9. Στὸν Πυθαγόρα ἀποδίδεται τὸ φερώνυμο θεώρημα, ὅτι: «Ἐν τοῖς ὀρθογωνίοις τριγώνοις τὸ ἀπὸ τῆς τὴν ὀρθὴν γωνίαν ὑποτείνουσας πλευρᾶς τετράγωνον ἴσον ἔστι τοῖς ἀπὸ τῶν τὴν ὀρθὴν γωνίαν περιεχουσῶν πλευρῶν τετραγώνοις».

$$\alpha^2 = \beta^2 + \gamma^2$$

«Καὶ βουθυτεῖν λεγόντων αὐτῶν ἐπὶ τῇ εὐρέσει» (καὶ λένε ὅτι γιόρτασε αὐτὴ τὴν ἐπιτυχία τοῦ θυσιάζοντος ἓνα βόδι). Σὲ ἄλλη περίσταση γίνεται λόγος γιὰ ἐκατόμβη. Κατὰ τὸ Διογένη Λαέρτιο (VIII.12) «Ἀπολλόδωρος ὁ λογιστικὸς φησὶ ἐκατόμβην θῆσαι αὐτόν, εὐρόντα ὅτι τοῦ ὀρθογωνίου τριγώνου ἡ ὑποτείνουσα πλευρὰ ἴσον δύναται ταῖς περιεχούσαις»⁵³.

Μὲ τὴν εὐκαιρία νὰ διευκρινίσουμε ὅτι τὰ μαθηματικά τῶν Βαβυλωνίων δὲν ἐξελίχθηκαν σὲ ἐπίπεδο τέτοιων ἀναζητήσεων⁵⁴.

10. Κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ ὅλα ἀλλάζουν στὴ φύση «ἄλλοτε μὲν Φιλότητι συνερχόμενα εἰς ἓν ἅπαντα ἄλλοτε δ' αὖ δίχα ἕκαστα φορεύμενα ὑπὸ Νείκεος». Σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐκδοχὴ: «ἡ Φιλία διακρίνει τὸ δέ· Νεῖκος συγκρίνει». (DK 31A37) (Ἀπὸ Ἀριστοτέλη, *Μεταφυσικά*, 985α 23).

11. Ἴππων ὁ Σάμιος ἔγραψε: «Πολυμαθημοσύνης κενεώτερον οὐδέν» (DK 38 B2). Θυμίζουμε τὸ ἡρακλείτειο ἀντίστοιχο ἀπόφθεγμα: «Πολυμαθίη νόον ἔχειν οὐ διδάσκει». Πολὺ χρήσιμο σχόλιο γιὰ πολυπράγμονες...

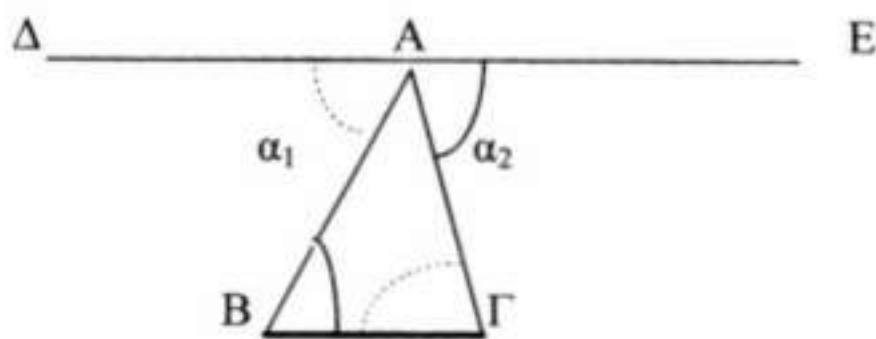
12. Φαλέας Χαλκηδόνιος «φησὶ δεῖν ἴσας εἶναι τὰς κτήσεις τῶν πολιτῶν».

13. Ἴπποκράτης ὁ Χίος «... εἰς τοσοῦτον ἔξεως γεωμετρικῆς ἦλθεν ὥστε ἐπιχειρῆσαι εὐρεῖν τοῦ κύκλου τετραγωνισμόν» (DK 42A2).

14. «Ἐκφαντος φησὶ τὴν γῆν κινεῖσθαι περὶ τὸ αὐτῆς κέντρον ὡς πρὸς Ἀνατολήν» (DK 51A1) (DK 51A5):... καὶ «Ἐκφαντος κινεῖσθαι τὴν γῆν οὐ μὴν γε μεταβατικῶς ἀλλὰ τρεπτικῶς ... ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς περὶ τὸ ἴδιον αὐτῆς κέντρον ἐνηξενισμένην» (γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονά της).

15. (DK 54A4): «Κλεινίας ὁ Πυθαγόρειος, εἰ ποτὲ συνέβαινεν χαλεπαίνειν αὐτόν δι' ὀργὴν, ἀναλαμβάνων τὴν λύραν ἐκιθάριζεν, πρὸς δὲ τοὺς ἐπιζητοῦντας τὴν αἰτίαν ἔλεγε: πραῦνομαι».

16. (DK 58B 21): «Εὐδημος ...εἰς τοὺς Πυθαγορείους ἀναπέμπει τὴν τοῦδε τοῦ θεωρήματος εὕρεσιν ὅτι τρίγωνον ἅπαν δυσὶν ὀρθαῖς ἴσας ἔχει τὰς ἐντὸς γωνίας καὶ δεικνύναι φησὶν αὐτόν οὕτω τὸ προκείμενον: ἔστω τρίγωνον ΑΒΓ καὶ ἤχθω διὰ τοῦ Α παράλληλος τῇ ΒΓ ἢ ΔΕ...»⁵⁵

γωνία α_1 = γων. Β ὡς ἐντὸς ἐναλλάξ

$\hat{\alpha}_2 = \hat{\Gamma}$ ὡς ἐντὸς ἐναλλάξ

$\hat{\alpha}_1 + \hat{A} + \hat{\alpha}_2 = 2$ ὀρθές

53. KIRK-RAVEN-SCHOFFIELD, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 343.

54. Γράφει ὁ Θ. ΕΞΑΡΧΑΚΟΣ *Ἱστορία τῶν Μαθηματικῶν*, Α' 245: Ἀπολύτως βέβαιο εἶναι ὅτι δὲ γνώριζαν οἱ Βαβυλώνιοι τὸ πυθαγόρειο θεώρημα ὡς μιὰ πρόταση ἡ ὁποία ἰσχύει γιὰ κάθε ὀρθογώνιο τρίγωνο... δὲ γνώριζαν τὴν ἐννοια τῆς γωνίας, ὥστε νὰ ξεχωρίζουν ὀρθογώνια... Κατὰ τὸν GRANZ (*Studies in Babylonian Mathematics*, σσ. 12-40) οἱ Βαβυλώνιοι δὲν ἀναφέρθηκαν ποτὲ σὲ γωνίες... ποτὲ σὲ ὀρθογώνιο τρίγωνο (Ἄρα, οὔτε σὲ σχέση τέτοια ὅπως τὴ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ Πυθαγόρειο θεώρημα).

55. KIRK-RAVEN-SCHOFFIELD, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 344.

17. Κατά τὸν Ἀναξαγόρα (DK 59A45): «βουληθεὶς ὁ κοσμοποιὸς νοῦς διακρίναι τὰ εἶδη ...κίνησιν αὐτοῖς ἐνεποίησεν».

18. Ἀρχέλαος «...πρῶτος ἐκ τῆς Ἰωνίας τὴν φυσικὴν Φιλοσοφίαν μετήγαγεν Ἀθήναζε καὶ ἐκλήθη φυσικός».

19. Διογένης Κροτωνιάτης (DK 64 C Nachwirkung 3 α): «κατὰ ταῦτα νομίζω τὸν ἐγκέφαλον δύναμιν πλείστην ἔχειν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ».

20. Γιά τὸ Δημόκριτο (DK 68A1): «καὶ ἀποδηῆσαι αὐτὸν εἰς Αἴγυπτον πρὸς τοὺς ἱερέας γεωμετρίαν μαθησόμενον καὶ πρὸς Χαλδαίους καὶ συμμίξαι αὐτὸν τοῖς Γυμνοσοφισταῖς ἐν Ἰνδία καὶ εἰς Αἰθιοπίαν ἐλθεῖν».

21. (DK 68B33) Δημόκριτος ἔλεγε: «ἡ φύσις καὶ ἡ διδαχὴ παραπλήσιόν ἐστι· ἡ γὰρ διδαχὴ μεταρυσμοῖ* τὴν φύσιν, μεταρυσμοῦσα δὲ φυσιοποιεῖ» (σήμερα κάνουμε λόγο γιὰ κληρονομικότητα καὶ περιβάλλον)⁵⁶.

22. (DK 68B119): «Ἄνθρωποι τύχης εἰδῶλον ἐπλάσαντο πρόφασιν ἰδίης ἀβουλίας...»

Ἐπιμύθιον: Ἄν κάποιοι ἀφροκεντριστές ἢ ἀνατολιστές γνωρίζουν αὐτὰ τὰ βήματα τῶν Προσωκρατικῶν πρὸς τὸν ἐπιστημονικὸ καὶ φιλοσοφικὸ λόγον, ὀφείλουν νὰ τεκμηριώσουν ἀπὸ ποιές πηγές αἰγυπτιακές ἢ ἀνατολικές ἔχουν ληφθεῖ ὡς πολιτισμικά δάνεια. Διαφορετικὰ ἡ ἐμμονή τους στὶς θέσεις ποὺ εἶδαμε στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς μελέτης κινδυνεύει νὰ κριθεῖ ὡς ἐξωεπιστημονικὸς ἰσχυρισμὸς γιὰ κάποια ἐξωεπιστημονικὴ σκοπιμότητα. Τέτοιος ἰσχυρισμὸς μοιάζει μὲ τὴν ἀκόλουθη ἄδικη κρίση: κάποιος βλέπει ἕναν περιηγητὴ μὲ τὶς ἀποσκευές του νὰ μπαίνει σ' ἕνα κῆπο καὶ νὰ κόβει ἕνα ἀχλάδι, σὲ ἄλλο κῆπο καὶ νὰ κόβει ἕνα λουλούδι· τότε τὸν συλλαμβάνει καὶ τὸν κατηγορεῖ πὼς ὅ,τι περιέχουν οἱ ἀποσκευές του καὶ ὅ,τι ὑπάρχει στὸ σπίτι του καὶ ὅ,τι θὰ δημιουργήσει μελλοντικὰ ἐπιστρέφοντας στὸν κῆπο του, ὅλα εἶναι κλοπιμαία (ἢ δάνεια) ἀπὸ τοὺς δύο κῆπους ποὺ εἶδε ὡς ἐπισκέπτης καὶ πῆρε ὅλο κι ὅλο ἕνα ἀχλάδι κι ἕνα λουλούδι.

Φ. Κ. ΒΩΡΟΣ
(Ἀθῆναι)

56. Ἀνάλυση τοῦ θέματος στὸ F.K. VOROS, Democritus' Educational Thought στὸ *Paedagogica Historica*, XV, 2, Gent (1975), σσ. 457-470.

*ρυσμός· τὸ ἄτομο· ἄρα, μεταρυσμοῖ σημαίνει: μετακινεῖ, ἀναδομεῖ τὰ ἄτομα τοῦ ὁργανισμοῦ.